

ISSN2464-0344

Res novae



Revija za celovito znanost
Journal for Integrated Science

Robert Devetak

GORIŠKE SLOVENKE V ČASU POPISA PREBIVALSTVA
LETA 1910

Andrej Lažeta

POMEN JOŽEFA KLEKLA ZA PRIKLJUČITEV PREKMURJA
H KRALJEVINI SHS

David Petelin

O PREVPRÁŠEVANJU IZGUBLJENE PRETEKLOSTI: SOCIALISTIČNA
JUGOSLAVIJA IN JUGONOSTALGIJA

Petja Mihelič

SMOTER IN PRAVIČNOST POZITIVNEGA PRAVA

Domagoj Dodig

BLENDING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS WITH INNOVATIVE
FINANCING OPTIONS IN THE IMPLEMENTATION OF CULTURAL HERITAGE
SECTOR PROJECTS

Fakulteta za pravo in poslovne vede, Katoliški inštitut
Faculty of Law and Business Studies, Catholic Institute

LETNIK 4 • 2019 • ŠTEVILKA 2

Res novae

Res novae: revija za celovito znanost

Izdajatelj in založnik:

Fakulteta za pravo in poslovne vede, Katoliški inštitut

Naslov uredništva:

Res novae, Krekov trg 1, 1000 Ljubljana

Odgovorni urednik:

Andrej Naglič

Glavni urednik:

Simon Malmenvall

Spletni naslov:

<http://www.katoliski-institut.si/sl/raziskovanje/res-novae>

E-pošta:

simon.malmenvall@kat-inst.si

Uredniški odbor:

Philip Booth (Institute of Economic Affairs, London, Velika Britanija),
Andres Fink (Pontificia Universidad Católica Argentina, Facultad
de Ciencias Sociales, Buenos Aires, Argentina), José Ignacio Murillo
(Universidad de Navarra, Instituto Cultura y Sociedad, Pamplona,
Španija), Aniko Noemi Turi (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in
poslovne vede, Ljubljana, Slovenija), Mitja Steinbacher (Katoliški
inštitut, Fakulteta za pravo in poslovne vede, Ljubljana, Slovenija),
Anton Stres (Katoliški inštitut, Fakulteta za pravo in poslovne vede,
Ljubljana, Slovenija), Zoran Vaupot (Katoliški inštitut, Fakulteta za
pravo in poslovne vede, Ljubljana, Slovenija).

Leto izida: 2019

Tisk:

Primitus d. o. o., Ljubljana

Oblikovanje in prelom:

Breda Sturm

Naklada:

200 izvodov

Letna naročnina:

28€ (Slovenija), 40€ (Evropa), 57\$ (ostalo navadno),

66\$ (ostalo prednostno)

ISSN (tiskana verzija): 2464-0344

ISSN (elektronska verzija): 2464-0352

Res novae

Revija za celovito znanost
Journal for Integrated Science



SPIRITUS
AUTEM
VIVIFICAT

LETNIK 4 • 2019 • ŠTEVILKA 2

Vsebina

Robert Devetak

Goriške Slovenke v času popisa prebivalstva
leta 1910

7

Andrej Lažeta

Pomen Jožefa Klekla za priključitev Prekmurja
h Kraljevini SHS

39

David Petelin

O prevpraševanju izgubljene preteklosti:
socialistična Jugoslavija in jugonostalgija

67

Petja Mihelič

Smoter in pravičnost pozitivnega prava

93

Domagoj Dodig

Blending Public-Private Partnerships with Innovative
Financing Options in the Implementation of Cultural
Heritage Sector Projects

105

UDK: 305-055.2: 351.755(450.367)"1910"

1.01 izvirni znanstveni članek

Robert Devetak

doktor zgodovinskih znanosti (Goriški muzej; Fakulteta za humanistične študije Univerze v Novi Gorici) (Nova Gorica)

Goriške Slovenke v času popisa prebivalstva leta 1910

Izveček: Prispevek obravnava popis prebivalstva v Gorici leta 1910 s posebnim poudarkom na ženski udeležbi pri popisu. Ta je potekal v času ostrih narodnostnih sporov med slovensko in romansko (italijansko) skupnostjo v mestu in zato rezultat ni pokazal stvarnega stanja glede deleža posameznih narodnih skupnosti. Zaradi malverzacij so na pozive slovenske narodne elite državne oblasti odredile ponovitev popisa. Slovenska narodna elita se je s pomočjo ženskih društev v času popisa pogosto obračala na Slovenke v Gorici, naj bodo pozorne na morebitne zlorabe in naj izberejo slovenski jezik. Prispevek posebej izpostavlja diskurz in metode, ki jih je slovenska narodna elita uporabljala pri nagovarjanju slovenske ženske populacije v mestu v času popisa.

Ključne besede: Goriška in Gradiška, popis prebivalstva 1910, Gorica, narodnostni boji, zgodovina žensk

Slovene Women of the Land of Gorizia during the Census in 1910

Abstract: This article discusses the census in the town of Gorizia (Gorica) in 1910 and emphasizes the role of women participation in the mentioned census. The latter was held in the period of serious national conflicts between the town's Slovene and Romance (Italian) community. Consequently, its result failed to show the actual percentage of both national communities. Due to detected frauds and protests from the members of the Slovene national elite, the state authorities ordered to repeat the census. During the census, the Slovene national elite, with the assistance of women associations, was often addressing the Slovene women in Gorizia to be vigilant in case of frauds and to opt for Slovene language. This article brings forth the discourse and methods used by the Slovene national elite in addressing the Slovene women population in the town during the census.

Key words: Land of Gorizia and Gradisca, census in 1910, Gorizia (Gorica), national conflicts, history of women

Uvod

Leta 1910 se je v zahodnem delu Avstro-Ogrske odvijal zadnji popis prebivalstva pred prvo svetovno vojno. Popis ima zaradi revizije, ki jo je državna oblast po številnih nepravilnostih na strani mestnih oblasti izvedla v Gorici in Trstu, poseben pomen. V obeh mestih je sobivalo več jezikovnih oz. narodnih skupnosti, med katerimi sta po številu izstopali italijanska oz. furlanska (romanska) in slovenska skupnost. Kljub politični in ekonomski prevladi Italijanov oz. Furlanov, ki jo je vsaj na deklarativni ravni večino časa v obdobju

Avstro-Ogrske podpirala tudi državna oblast, so Slovenci predvsem po letu 1900 napredovali na vseh področjih. Vse številčnejša prisotnost slednjih, njihov vse močnejši politični, ekonomski, socialni, kulturni in izobraževalni aparat ter položaj v Gorici je vodil v napetosti z romansko skupnostjo. Mednacionalni spori so v času popisa dosegli enega izmed vrhuncev, v katerem so bili Slovenci zaradi poneverb najprej prikrajšani. Sporna je bila predvsem rubrika o »občevalnem jeziku«, saj se ta ni enačil z maternim jezikom. Že od svoje uvedbe leta 1880 je bila rubrika problematična, predvsem na območjih, kjer se je stikalo več narodnostnih skupin. Popis, ki ga je leta 1910 v Gorici izvedla občinska oblast, ki je bila v rokah romanske politične elite, ni odražal dejanskega števila slovensko govorečega prebivalstva v mestu. To je sprožilo številne pritožbe in kritike s strani slovenske politične elite, posameznikov in medijev, ki pri državni oblasti niso ostale neopažene. Tako v Trstu kot v Gorici je sledila revizija, ki je odpravila številne nepravilnosti in je pomenila politično zmago slovenske skupnosti v obeh mestih. (Svetina, Kolenc in Godeša 2012; Brix 1987, 297–308) O pomenu revizije veliko pove zapis Lava Čermelja iz leta 1958: »Avstrijsko štetje v Trstu iz leta 1910 je kljub temu, da je od tedaj poteklo že štirideset let, edino štetje, ki rabi za presojanje narodnostne strukture tržaškega prebivalstva.« (7)

V času popisa je tako za slovensko kot tudi italijansko skupnost v Gorici nedvomno odigralo pomembno vlogo slovensko ženstvo, predvsem zaradi številčnosti, ki bi lahko nagnilo tehtnico na to ali ono stran. Izpostavljene so bile predvsem delavke različnih poklicev, ki so bile vsakodnevno v stiku z italijansko skupnostjo in s tem pod njenim vplivom ter pritiski glede jezikovne opredelitve. V prispevku bo izpostavljeno, kako sta se slovenska politična elita in javnost

obračala nanje v času popisa in s kakšnimi pritiski so se ženske soočale v večnarodnostnem okolju Gorice.

Statistika in popisi prebivalstva v obdobju Avstro-Ogrske

Sredi 19. stoletja se je v Evropi pričela uvajati moderna statistika, ki je zamenjala dotedanje metode štetja po sistemu konskripcije in hkrati zajela celotno prebivalstvo. Oblasti so določile popis specifičnih družbenih pojavov, ki jih je bilo mogoče številčno fiksirati. (Studen 2012, 26) Popisi nam tako ponujajo poleg samega števila prebivalstva še številne podatke, ki prikazujejo socialno, gospodarsko in versko strukturo prebivalstva. Prvo štetje v modernem smislu je Avstro-Ogrska izvedla leta 1869 v svoji zahodni polovici – Cislajtaniji. Za popis so določili številne rubrike, ki jih je moralo prebivalstvo izpolniti – na primer spol, vero, starost, stan, domovinstvo in poklic. (29) Pri naslednjih popisih so dodali še vrsto novih rubrik, med katerimi po pomenu izstopa predvsem tista o »običajnem občevalnem jeziku«. Avstrijska oblast se je nerada odzvala na priporočilo mednarodnega statističnega kongresa leta 1873 o tem, naj pri ljudskem štetju upošteva tudi vprašanje jezikovnih skupin. V državi, kjer so sobivale številne narodnosti, je bil ta segment še večjega pomena kot pri ostalih zahodno- in srednjeevropskih državah. Centralna oblast je bila sicer mnenja, da se bodo nacionalne strasti do leta 1880 umirile, a zgodilo se je ravno nasprotno. (Hobsbawm 2012, 177–178) Popis je sprožil t. i. jezikovni nacionalizem in popise spremenil v bojišča, na katerih so se bojevale posamezne nacionalnosti oz. njihove politične in kulturne elite. (Hobsbawm 2007, 121) Z zamejitvijo možnosti izbire in natančno opredelitvijo jezikov

posameznih narodnosti so popisi pomembno pripomogli k oblikovanju narodov kot »zamišljenih skupnosti«. (Anderson 2003, 200–204) Če je bil na primer v Ljubljani ob popisu leta 1880 pri rubriki o jeziku še pogost primer navedbe »kranjskega jezika«, ga je že pri naslednjem popisu leta 1890 skoraj popolnoma zamenjal slovenski jezik. (Studen 1995, 117)

Nacionalna zavest se je ustvarjala in utrjevala tudi s pomočjo popisov. Zahteve po narodnostni statistiki so pred letom 1880 prihajale s strani neenakopravnih narodnih skupin, ki so upale, da bodo s pomočjo popisov dokazale svojo navzočnost in s tem dosegle nacionalne pravice ter enakopravnost v odnosu do vodilnih narodov (Nemcev, Italijanov, Madžarov). (Brix 1987, 300) Oblast ni hotela vključiti rubrike o maternem jeziku, temveč ga je nadomestila z občevalnim jezikom, kar je sprožalo različne interpretacije. Narodnostne statistike niso nudile le informacij o številčnosti neke narodne skupine, temveč so obenem neposredno vplivale na nacionalne spore in antagonizme. Predpisano vprašanje o občevalnem jeziku je merilo bolj na jezikovno uporabo, ki so jo določali socialno-ekonomski dejavniki, in ni bilo nujno izenačeno z nacionalno pripadnostjo. Ta oblika popisa je bila po svoji težnji bolj v prid nemški narodni skupnosti na Koroškem in Štajerskem ter romanski narodni skupnosti v Avstrijskem Primorju, saj sta ti dve skupini lažje uveljavljali svoje družbene pozicije (politična in ekonomska prevlada). (Žitko 2012, 46–47) V narodnostno mešanih okoljih je spraševanje in opredeljevanje na podlagi merila občevalnega jezika vzbujalo dvome v točnost rezultatov, saj je prihajalo do številnih zlorab. Slovenci so imeli veliko razlogov za bojazen, saj so bile izjemo Kranjske in Goriške ostale dežele, kjer so živeli (Štajerska, Koroška, Trst in Istra) v manjšini. Nacionalno-politično motivirano uradništvo na jezikovno

mešanih (italijansko-slovenskih ali nemško-slovenskih) oze-mljih si je rubriko o občevalnem jeziku razlagalo po svoje oz. jo je prilagajalo svojim nacionalnim težnjam in političnim interesom, zaradi česar popisi ponekod niso predstavljali stvarnega nacionalnega stanja. (Pletikosić 2012, 37)

Narodnostne razmere na Goriškem in Gradiškem ter v Gorici

Na Goriškem in Gradiškem so v obdobju Avstro-Ogrske sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška narodna skupnost, če naštejemo le najštevilčnejše. (Marušič 2005, 45)¹ Vsaka skupina si je na različne načine poskušala zagotoviti prevlado v goriškem deželnem in dunajskem državnem zboru s pomočjo političnih strank in razvejane strukture gospodarskih, kulturnih, narodnoobrambnih in političnih društev ter šolskega sistema. (139–344) Dežela je imela v veliki meri jasno določeno jezikovno mejo med največjima narodnostnima skupinama – Slovenci in Furlani. Temu je sledila tudi večina upravnih meja okrajev.² Mednacionalni spori so se pojavljali predvsem na narodnostnih mejah, kjer so skupnosti sobivale (Goriška Brda, zgornji Kras) (Marušič 2013, 107–127), specifično okolje pa je predstavljala Gorica,

- 1 Glede na občevalni jezik je v deželi leta 1910 govorilo slovenski jezik 62 %, italijanski in furlanski 36 %, nemški 1,8 %, ostale jezike pa 0,2 % prebivalstva.
- 2 Deželo Goriško in Gradiško je sestavljalo pet okrajnih glavarstev: Gorica (sodni okraji Ajdovščina, Gorica in Kanal), Gradišče (sodna okraja Gradišče in Krmin), Sežana (sodna okraja Komen in Sežana), Tolmin (sodni okraji Bovec, Cerklje, Kobarid in Tolmin) in Tržič (sodna okraja Červinjan in Tržič). Večinsko italijansko oz. furlansko prebivalstvo sta imela okraja Gradišče in Tržič.

kjer so delovale njihove osrednje upravne, ekonomske, politične, izobraževalne in kulturne ustanove. Italijani, Furlani in deloma Nemci so imeli na Goriškem in Gradiškem prevladujoč položaj v politiki, upravi, šolstvu, gospodarstvu, predstavljali so višji sloj prebivalstva in s tem oblikovali podobo dežele ne glede na njeno prevladujočo slovensko narodnostno strukturo. (Vodopivec 2006, 111–113) Italijani oz. Furlani so imeli v deželni zbor v celotnem obdobju večino poslanskih sedežev, čeprav so predstavljali le dobro tretjino prebivalstva dežele. Delež voljenih slovenskih poslancev se je v obdobju med letoma 1861 in 1914 povečal s 33 % na 48 % (Melik 1965, 299),³ kar pa ni zadostovalo za doseganje zahtev in uveljavljanje političnega programa.

Kljub številčni slovenski skupnosti v Gorici, ki se je skozi 19. stoletje in v začetku 20. stoletja vseskozi številčno krepila, ta v mestu ni imela zagotovljenih narodnostnih in jezikovnih pravic, ki so ji po zakonu pripadale. (Marušič 2005, 46)⁴ To se je odražalo tako v javni upravi in sodstvu kot tudi šolstvu. Celotno obdobje Avstro-Ogrske je bila mestna oblast trdno v rokah romanske skupnosti, ki je bila Slovincem izrazito nenaklonjena in se je z vsemi močmi borila, da bi v goriškem javnem življenju onemogočila dosego sprememb na področju jezika. S povečevanjem slovenske prisotnosti v mestu, ki se je izražala tudi v vse močnejšem gospodarskem položaju Slovencev, so se pričele razmere spreminjati. Od leta 1907 dalje so Slovenci v Gorici na državnozborskih in

- 3 Med letoma 1861 in 1866 je njihovo število znašalo od 7 do 21 voljenih poslancev, med letom 1866 in reformo leta 1908 od 10 do 21, po tem letu pa od 14 do 29. Eno mesto je bilo namenjeno goriškemu nadškofu, ki je bil virilist.
- 4 V Gorici se je delež slovenskega prebivalstva glede na občevalni jezik med letoma 1880 in 1910 povečal s 17,83 % na 36,84 %.

deželnozborskih volitvah nastopali s svojim kandidatom. (Melik 1965, 248) Ne glede na spremembe, do katerih je prišlo v desetletjih pred prvo svetovno vojno, si Slovenci v mestu niso uspeli zagotoviti državne osnovne šole s slovenskim jezikom. V javnih osnovnih šolah je kot učni jezik veljala izključno italijanščina. (Pahor 1970, 265)

Popis prebivalstva v Gorici leta 1910

Kakor v drugih narodnostno mešanih deželah, so se tudi goriški Slovenci od uvedbe rubrike občevalnega jezika soočali z mahinacijami, različnimi interpretacijami in delovanjem italijanskega popisnega aparata v njihovo škodo. Že pred popisom leta 1880 je slovensko časopisje v deželi izrazilo bojazen in pozivalo Slovence, naj bodo v času popisa previdni in se natančno opredelijo do jezika. »In ravno zato se nam je bati, da bomo imeli čez en mesec veliko manj "Slovencev", nego nas je v resnici,« je decembra 1880 zapisala *Soča*. (3. 12. 1880, 40) Spori so se pri naslednjih popisih med slovensko in italijansko govorečo skupnostjo le še poglobljali. Zaradi izkušenj, pridobljenih v prejšnjih štetjih (1880, 1890, 1900), ko so mestne oblasti iz političnih razlogov poskušale in v določeni meri tudi uspeli zmanjšati uradno število Slovencev v mestu, so se slovenske politične stranke povezale in ustrezno pripravile na popis leta 1910. V Trstu je akcijo za spremembo zakonodaje o štetju prebivalstva in uvedbo kriterija narodnosti ali maternega jezika zahtevalo tržaško slovensko politično društvo Edinost na svojem občnem zboru 4. aprila 1910. Namero so podprli tudi številni na Goriškem in Gradiškem. Sprva je kazalo, da bo vlada tudi zaradi posredovanja državnega zbora spremenila zakon o ljudskem štetju, a je namera padla v vodo. 20. avgusta 1910 je minister

za notranje zadeve Guido Haerdtl odredil izvedbo popisa z vključitvijo rubrike o pogovornem jeziku. (Marušič 2012, 79) Slovenska javnost je odredbo sprejela z neodobravanjem: »Ta odredba notranjega ministerstva se bo pri letošnjem popisovanju izvrševala in Slovenci moramo s tem računati. Za nas je to popisovanje velika važnost, ker se bo ž njim potom občevalnega jezika določila naša gospodarska moč. Vlada ni hotela sprejeti v popisovalne pole rubrike: Narodnost ali materinščina, ker se boji Slovanov, katerih število v Avstriji silno narašča.« (Gorica, 3. 9. 1910, 70) *Soča* je ob tem še dodala: »Pričeti moramo takoj obsežno delo, da "občevalni jezik" ne požre zopet na tisoče in tisoče Slovencev!« (25. 8. 1910, 97)

Podobno kot v Trstu, sta se tudi v Gorici oba glavna slovenska politična tabora – liberalni (Narodno napredna stranka) in katoliški (Slovenska ljudska stranka) – povezala in ustanovila skupni nadstrankarski pripravljalni odbor za ljudsko štetje, ki je prevzel nase glavno skrb za nadzor poteka popisa, in na različne načine komuniciral z goriškimi Slovenci. Odbor, ustanovljen v začetku septembra 1910, je nemudoma pričel z delom: »V to je treba poduka, agitacije in javnih shodov, na katerih naj se naše ljudi opozarja na važnost ljudskega štetja ter jih navduši, da nevstrašeno manifestirajo, da so Slovenci, da tvorijo uvaževanja vreden del meščanstva v mestu, ki Slovencev noče poznati ter jih le zatira, zapostavlja in pri vsaki priliki zasmehuje. Da častno rešimo svojo nalogo in svetu pokažemo, da slovenstvo v Gorici napreduje, sestavil se je pripravljalni odbor v svrhu potrebnili predpriprav za ljudsko štetje v Gorici in pretresoval že v glavnih točkah vprašanje, kaj je treba ukreniti, da pokažemo na časten način moč slovenskega življa v goriškem svetu. Pri tem delu morajo pomagati vsi zavedni Slovenci brez ozira na politično mišljenje in brez stanovskih predsodkov.« (Gorica, 3. 9. 1910,

70) Predsedstvo je prevzel dr. Peter Medvešček ob pomoči dr. Andreja Pavlice in dr. Ernesta Dereanija. (Gabršček 1934, 350) Odbor je jeseni in pozimi pripravil več predavanj in shodov, kjer so sodelovala nekatera slovenska društva (npr. Slovensko bralno in podporno društvo, Skalnica), na katerih so določili glavne smernice delovanja in osveščali slovensko javnost na potek in pasti popisa, predvsem glede rubrike o občevalnem jeziku. Posebej pomemben je bil shod 2. oktobra 1910, na katerem so pod predsedstvom državnega in deželnega poslanca Josipa Fona sprejeli posebno resolucijo, ki so jo naslovili na cesarsko-kraljevo vlado, v kateri so zahtevali, »da ukrene vse potrebno, da se bo vršilo prihodnje ljudsko štetje v Gorici nepristransko in zahtevajo v ta namen, da se odvzame goriškemu magistratu vodstvo ljudskega štetja radi kričečih nepravilnosti in krivic, ki jih je ta zakrivil o priliki zadnjega ljudskega štetja in to tembolj, ker italijansko časopisje naravnost pozivlja h krivičnemu štetju v škodo Slovencev in v prilog Italijanov. C. kr. vlada se pozivlja, naj ukrene potrebno, da ne bodo italijanski in nemški gospodarji samovoljno vpisovali v gospodarskem oziru od njih odvisno osebe, kakor služkinje in delavstvo, med Italijane in Nemce, kakor se je to godilo pred 10 leti.« (Soča, 4. 10. 1910, 113) Odziva in sprememb glede popisa resolucija ni dosegla. Glavna skrb odbora in pozivi so se nanašali predvsem na to, da bodo Slovenci v Gorici pravilno izpolnili popisne liste, ki so jih pričeli med meščane razdeljevati sredi meseca decembra. (Marušič 2012, 81)

V času pred in med popisom je pomembno vlogo opravilo tudi slovensko časopisje (*Soča, Gorica, Primorski list*), ki je pozivalo Slovence na ustrezno ravnanje in delovanje pred in med štetjem. Bilo je glavno sredstvo obveščanja, ki je, podobno kot slovenske politične stranke pri vprašanju

jezika, delovalo složno. Poleg tega je polemiziralo z italijanskim goriškim časopisjem, ki se je negativno odzivalo na delovanje slovenske skupnosti in izvajalo pritiske na njene pripadnike. Na pisanje italijanskega časopisja se je kritično odzval tudi pripravljalni odbor, kar je razvidno iz zgornjega poziva v resoluciji, ki se je dotaknila tudi te teme. Med slovenskimi časopisi je bila aktivna predvsem *Soča*, ki je med 6. septembrom in 13. oktobrom 1910 objavila serijo člankov, s katerimi je svojim bralcem predstavila jezikovne in narodnostne razmere na Goriškem, Tržaškem, Koroškem in Češkem. S približevanjem popisa se je število s popisom povezanih časopisnih člankov in pozivov povečevalo. Na nacionalna čustva bralcev so skušali vplivati tudi z raznimi parolami, kot na primer »deset božjih zapovedi o ljudskem štetju za obmejne Slovence«. (*Soča*, 4. 10. 1910, 113)⁵

Kritični datum popisa je bil 31. december 1910. Do tega datuma so bile vzpostavljene vse pravne podlage za njegovo izvedbo, hišni posestniki so bili poučeni o svojih obveznostih, občinska administracija pa je izbrala številne komisarje oz. uradne popisovalce. V Gorici so tako, kot v ostalih deželnih prestolnicah in večjih mestih, kjer je bila

- 5 »Deset zapovedi o ljudskem štetju za obmejne Slovence. – 1. Priglasí se edinole k svojemu materinemu jeziku slovenskemu! 2. Ne prijavi nemščine ali laščine za svoj občevalni jezik. 3. Skrbi, da se vsa tvoja rodovina priglasí k slovenskemu jeziku! 4. Spoštuj jezik svojega slovenskega očeta in svoje slovenske matere, da ne postaneš izdajalec svoje krvi in svojega naroda! 5. Ne ponemči in ne poitalijanči se! 6. Ne odtuji se svojemu slovenskemu narodu! 7. Ne pusti, da ukradejo tvoje otroke tebi in tvojemu narodu! 8. Ne pričaj po krivem, da je tvoj občevalni jezik nemški ali laški! 9. Ne daj se pregovoriti sladkim obljubam in ne prikričaj svoje slovenske narodnosti! 10. Tudi ne se daj zastrašiti, če na tebe vplivajo in ti grozijo, in ne daj se podkupiti z denarjem!«

pismenost sorazmerno visoka, popisne pole ali naznanilnice prejeli hišni posestniki. Te naznanilnice je moral lastnik objekta razdeliti družinskim članom in najemnikom, ki so jih morali v roku nekaj dni izpolnjene vrniti. Lastnik oz. uradni pooblaščenec je moral po uradni dolžnosti naznanilnice pregledati, popraviti morebitne napake in popisati nepismene najemnike. Sledila je oddaja gradiva pooblaščenemu občinskemu organu, ki je določil revizorje, ki so naznanilnice ponovno pregledali in popravili nepravilnosti, da je bil popis v skladu z zakonom. (Pletikosić 2012, 38–39) Postopanje italijanskih hišnih posestnikov do svojih slovenskih delavcev in podnajemnikov, uradnih popisovalcev ter kasnejša revizija občinskih organov, ki so bili v rokah italijanske skupnosti, je že med popisom med slovensko javnostjo sprožilo razburjenje. Goriški magistrat je informacije in navodila o štetju prebivalstva objavil na razglasih, tiskanih le v italijanskem jeziku. Imenoval je tudi revizorje, med katere pa ni vključil nobenega Slovenca. (Marušič 2012, 81) »Izvršeno je! Nobenega dvoma ni, da je bil te dni slovenski narod grozovito osleparjen z občevalnim jezikom pri ljudskem štetju.« (Soča, 3. 1. 1911, 1) V času pregleda in revizije s strani magistrata je slovensko časopisje poročalo o številnih nepravilnostih v škodo Slovencev. Soča je ljudsko štetje zaradi dejavnosti mestnih oblasti poimenovala kar »ljudsko žretje«. (28. 1. 1911, 12)

Revizorji so se posluževali različnih metod, da bi naknadno lahko prišteli k italijansko govorečim Goričanom čim več Slovencev. Njihovo delovanje ni ostalo neopaženo, zaradi česar je slovenski odbor za štetje v januarju 1911 poslal več pritožb na Dunaj in pripravil številne shode ter proteste v Gorici. Shodi so potekali v različnih predelih mesta z namenom opozarjanja, kako se »vesti nasproti revizorjem z magistrata, ki hodijo sedaj okoli ter iščejo, kje bi požrli

kakega Slovence«. (Soča, 17. 1. 1911, 7) Po neuradnih podatkih, ki so se pojavili v sredini januarja 1911, naj bi bilo izmed 28.079 prebivalcev Gorice kar 12.000 Slovencev. (Marušič 2012, 81) Uradne podatke je cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu javnosti posredovalo šele konec julija 1911. Bojazni Slovencev so se uresničile: popis je naštel le 6653 Slovencev ob 17.856 Italijanih, 2077 Nemcih in 155 pripadnikov drugih jezikov. (82) Rezultati popisa so med Slovenci sprožili odločno nasprotovanje in ogorčenje. Soča je ob objavi številke poročala: »Na magistratu dobro vedo, da bi morali izkazati Slovencev v Gorici gotovo še enkrat toliko, slavna avstrijska vlada, pravična vsem narodom, dobro ve isto tako, da bi ljudsko štetje v Gorici moralo pokazati ne 6653 Slovencev, ampak še enkrat toliko – vendar so se drznili na dan z grdo lažjo, da nas je samo 6653. Magistrat, vlada, Lahi in Slovenci, vsi vemo, da nas je v Gorici nad 12000 vendar stoji sedaj črno na belem, da je Slovencev v Gorici samo 6653.« (29. 7. 1911, 86) Istočasno z objavo rezultatov je notranji minister Haerdtl odobril revizijo štetja v Trstu, kjer je prišlo do podobnih malverzacij na strani mestne uprave, ki je bila, tako kot v Gorici, v rokah Italijanov. (Čermelj 1958) Revizija je spodbudila Slovence v Gorici, da so jo tudi sami zahtevali pri cesarsko-kraljevem namestništvu. Pripravljalni odbor za ljudsko štetje je do začetka septembra 1911 zbral ustrezno gradivo, ki bi v Gorici omogočilo revizijo. Prizadevanja odbora so bila uspešna: državna oblast je revizijo odobrila in določila goriško okrajno glavarstvo za njeno izvedbo. (Marušič 2012, 82–83) »Slovenci in Slovenke v mestu! Vaša sveta, rodoljubna dolžnost je, da se odzovete vsi, ki dobite z glavarstva vabilo radi ljudskega štetja, ter greste nemudoma na glavarstvo in tam odgovorite jasno in točno na vsa vprašanja. Dalje naj pojdejo na glavarstvo pogledat v pole vsi tisti, ki mislijo, da bi bil lahko kdo podal o njih napačne

podatke o občevalnem jeziku ali da bi bil kaj popravil. Slovenci in Slovenke! Dolžnost Vas kliče, da pomagate, da se izkaže, da je nas v Gorici mnogo nad 6653!» (Soča, 12. 10. 1911, 117) Revizija je bila opravljena do konca oktobra, rezultate pa so objavili junija 1912. Med 29.291 avstrijskimi državljani je znašalo število italijanskega prebivalstva 14.812 (50 %), slovenskega 10.790 (37 %), nemškega pa 3238 (11 %). Revizija je število slovensko govorečih prebivalcev povečala za več kot 4000 oz. skoraj dve tretjini. Revizija štetja je pomenila pomembno politično zmago Slovencev v Gorici, s katero so lahko dokončno dokazali številčno prisotnost v mestu in lažje uveljavljali svoje jezikovne, upravne, gospodarske in politične pravice. (Marušič 2012, 83–84)

Vključevanje Slovenk v mednacionalne boje na Goriškem

Ženske so imele že od sredine 19. stoletja dalje pomembno vlogo pri oblikovanju narodne zavesti, ki se je kazala predvsem z njihovim vstopom v javno življenje in aktivnim delovanjem na narodnoobrambnem, izobraževalnem in kulturnem področju. Razmere so se pričele v tem pogledu občutneje spreminjati predvsem proti koncu stoletja z vse bolj živahnim vključevanjem žena v narodna društva in narodno-kulturno življenje, dvigom njihove izobrazbe in širjenjem njihovega intelektualnega obzorja. (Vodopivec 1994, 33) Slovensko narodno gibanje je sočasno z drugimi nacionalnimi gibanji v habsburški monarhiji začelo podpirati udeležbo žensk na narodnih dogodkih, čitalniških večerih in taborih. Slovenska politična elita jih je že zgodaj vključila v različne narodne organizacije in društva, kjer so se lahko uspešno uveljavljale in postale narodno zavedne. (Judson

1995, 1–17)⁶ Anton Bleiweis se je leta 1878 ob proslavi svoje sedemdesetletnice obrnil neposredno na Slovenke: »Star slovenski pregovor se glasi: hiša ne stoji na zemlji, hiša stoji na ženi. In ta star slovenski pregovor ima dandanes obširen pomen; mi namreč ne moremo reči: Slovenija ne stoji samo na možeh, ona stoji na ženah slovenskih.« (Grdina 2003, 67) Že od samega začetka so delovale v čitalnicah in narodnih društvih, v katera se niso vključevale le kot pasivne opazovalke, temveč so aktivno sodelovale tudi pri oblikovanju in uresničitvi njihovega programa: z okraševanjem prireditvenih prostorov, pomočjo pri organizaciji predstav in veselic, s petjem, glasbenimi točkami, recitacijami in igranjem v dramskih predstavah. (Vodopivec 1994, 35) V nadaljnjih desetletjih so se aktivno vključile v narodnoobrambno delovanje v okviru podružnic družbe svetega Cirila in Metoda, ki je zavzemala pomembno mesto med prizadevanji Slovencev, da bi zavrli vse intenzivnejšo germanizacijo in italijanizacijo obmejnih prostorov. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol na narodnostno ogroženih območjih slovenskega ozemlja je skušala popraviti krivice uradne šolske politike, ki ponekod kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva ni predvidela šol s slovenskim učnim jezikom. V skladu s svojimi zmožnostmi je skušala delovati kot protiutež nemškemu šolskemu društvu *Schulverein* in italijanski organizaciji *Lega nazionale*. (Vovko 1994, 22–25) V še zelo patriarhalnem okolju zadnjega obdobja Avstro-Ogrske je bila družba s svojim narodnoobrambnim delovanjem eno prvih okolij, kjer so ženske lahko enakopravno delovale. (2004, 9) Imela je tudi pomembno vlogo pri narodni prebujanju in zavesti slo-

6 V Avstro-Ogrski so predvsem po letu 1880 vse narodnostne elite pričele množično vključevati ženske v svoje narodno-obrambne organizacije, družbe in društva.

venskih žensk. »Da se je ženstvo začelo brigati za narodnost, gre v prvi vrsti zasluga sl. družbi sv. Cirila in Metoda, ker je tudi nas vsprejela in nam dovolila, da smemo tudi ženske vnemati se za narodne svetinje.« (Slovanski svet, 6. 9. 1895, 34) Prva ženska podružnica je z delovanjem pričela leta 1887 v Trstu, do prve svetovne vojne pa ji je na Slovenskem sledilo še 45. (Selišnik 2008, 51) Iz Trsta je leta 1893 tudi prišel poziv: »Snujte ženske podružnice, kjerkoli jih še ni! Na vse napade odgovorite najboljše, ako še pridnejše nabirate milodare – za naše sirote, za našo kri, za našo bodočnost. Pokažimo svetu, da nismo samo za lepotičje in nečimurnosti, ampak da tudi me lahko pomagamo dobri stvari, da tudi me gojimo vzvišena čustva.« (Edinost, 4. 11. 1893, 88)

Vse večji pomen narodne pripadnosti v narodno mešanem okolju pa ni zajel le javnega delovanja žensk, ampak se je pomembno ugnezdil tudi v zasebni sferi. S poglobljanjem čuta narodne pripadnosti so ženske v vlogi mater in vzgojiteljic postale nepogrešljiv del narodne skupnosti. (Verginella 2006, 14) Slednja jih je spodbujala k vzgoji narodno zavednih rodov, še posebej na narodnostno obmejnih območjih (npr. Trst, Gorica). (117) Društva so v veliki meri medse vključevala izobražene ženske višjega in srednjega družbenega sloja, predvsem iz mestnih ali trških okolij, ki so zavest o narodni pripadnosti hitreje ponotranjile. Na drugi strani je proces nacionalne afirmacije pri ženskah iz nižjih družbenih slojev potekal na drugačen način. Na večnacionalnih območjih, kjer so se narodnosti (na Goriškem in Gradiškem Slovenci ter Italijani/Furlani) borile za prevlado, so posebej rizično skupino predstavljale ženske, ki so prihajale iz kmečkega okolja in so trgovale z mestom, ali tiste, ki so se vanj selile oz. se tam zaposlile. Nacionalne elite so se na ženske nižjih slojev pričele obračati, ko so ugotovile, da uhajajo iz nacio-

nalnega telesa in da njihov prestop v tuje nacionalno okolje slabi domače vrste. (15) Med nižje izobražene in kmečke sloje prebivalstva, ki so na Goriškem in Gradiškem predstavljali večino prebivalstva, je občutek narodne pripadnosti vstopal počasneje in je potreboval drugačno podlago, s katero bi se lažje identificirali. Slovenska politična elita je zanje oblikovala posebno govorico časti, s katero je postal posameznik kot pripadnik naroda odgovoren za svojo čast in čast skupnosti, ki ji je pripadal. V procesu oblikovanja nacionalne skupnosti se je javno sklicevanje na čast naroda prepletalo s tradicionalno govorico časti, pri čemer so ženske nosile odgovornost za ohranjanje čistosti krvi. Sklicevanje na čast je delovalo kot protiutež želji po pridobitvi materialnih dobrin, s katerimi je v Gorici vse do začetka 20. stoletja v veliki meri razpolagala italijanska politična elita, trgovci, delodajalci in obrtniki. (74–79)

Svojevrstno skupino, na katero so nacionalne elite proti koncu 19. stoletja postajale vse bolj pozorne, pa so predstavljale samske slovenske delavke, ki so večinoma prihajale iz podeželskega okolja. Pridobitna dejavnost je mnoge vodila v večnacionalna okolja, ki jih v našem primeru ponazarja mesto Gorica. V drugi polovici 19. stoletja so ženska pridobitna dejavnost in stiki s tujim narodnostnim okoljem v sozvočju z vzpenjajočim se nacionalizmom postajali vse bolj sporni. Vse več slovenskih žena in deklet je odhajalo s podeželja v mesta, kjer so delale kot prodajalke ali perice in služkinje pri meščanskih družinah, ki so bile v primeru Gorice in Trsta večinoma italijanske ali nemške narodnosti. V okolju, kjer je bil prepovedan vstop njihovim varuhom (očetom, možem, bratom), bi lahko bile podvržene pritiskom in s tem izgubile svojo čast in častnost naroda, ki so mu pripadale. (84) Slovenska politična elita se je na narodnostno mešanih

območjih, predvsem v mestih, kjer je bil proces asimilacije najintenzivnejši, pričela vse bolj zavedati pomena številnih žensk v mestu in moralno škodljivih posledic, ki jih je njihova pridobitna dejavnost v tujem okolju povzročala družinam, otrokom in možem ter posledično celotni slovenski narodni skupnosti. Za slednjo je prestopanje meje narodnega telesa postajalo vse bolj vprašljivo, ker je ogrožalo njen položaj in moč v večnacionalnem okolju Goriške in Gradiške. (142–143) Na slovenske delavke se je narodna elita obračala na različne načine: proces je zajel vse pore javnega in zasebnega življenja, kjer je bila ključna izdatna pomoč časopisja, ki mu je glede vprašanja narodnosti pripadla osrednja vloga pri pozivanju slovenskih delavk o nevarnostih vstopa v tuje okolje (*Edinost*, 25. 2. 1880, 8),⁷ podpori slovenskim gospodarskim subjektom (*Soča*, 10. 9. 1910, 103),⁸ šolah s

- 7 »Na tem polji čaka mnogo delu naših rodoljubov, in le, ako se vsi z zjedinjenimi močmi upremo pogubonosnetnu tujemu uplivu, moremo še kaj rešiti in domoljubne svoje namene doseči, sicer bode ves požrtvovalni trud nekterih navdušenih rodoljubov brezvspešen. /... /Ali kdor je živel v okolici in kdor je o imenovani obrtniji nekoliko premišljeval, pritrđi mi, da je stvar vredna ozbiljnega preudarka, da v njej tiči pravo žensko prašanje – ktero po vseh velikih mestih toliko ropotu dela – da iz nje izvira mnogo vzrokov duševnega in telesnega kvarjenja naših okoličanov, da je toraj silno potrebno, da se naši rodoljubi seznanijo s tem važnim faktorjem domačega življenju tukajšnega slovenskega ljudstva; tudi zavoljo tega je vredno, da o tej zadevi svoje misli izrečemo, ker se pri vsakej priliki okoličanom očita, da je zaslužek s perilom velika dobrota, za katero morajo meščanom ponižno hvaležni biti. Vsakemu tukaj bivajočemu je znano, da so pridne delalne kmečke naše žene v dolnjej tržaškej okolici, t. j. pod hribom, skoraj vse s pranjem mestne bele obleke pečajo.«
- 8 »Zdaj zopet pišejo, kako žalostno je, da naši ljudje z dežele hodijo v italijanske botege. Ali ne hodijo le ljudje z dežele, marveč tudi meščani. Vedno jih je polno pa italijanskih botegah, tudi v slučajih, ko dobijo jednako blago pri Slovencu. Znana italijanska manufakturna

slovenskim jezikom, različnih društvih ter ostalih slovenskih institucijah v mestu pod geslom »svoji k svojim«. (Soča, 7. 1. 1911, št. 3)⁹ Eden od pomembnejših ukrepov je bila ustanovitev delavskih zavodov, ki so pod svojim okriljem združevali slovenske delavke. Na Tržaškem je to funkcijo opravljal Zavod svetega Nikolaja, ki so ga leta 1898 ustanovili na pobudo Marije Manfrede Skrinjar. Deloval je kot slovensko zavetišče za brezposelne služkinje in v Trst priseljena dekleta z namenom vzpostavitve nadzora nad njimi, da ne bi prešle pod vpliv italijanske narodne skupnosti. Zavod je bil v rokah in pod vodstvom narodno aktivnih žensk, ki so večinoma prihajale iz slovenskega srednjega sloja. Bdel je nad dekleti in preprečeval, da bi se zaposlile pri družinah, kjer bi bila v nevarnosti izguba njihove časti in ugleda, predvsem pa narodna pripadnost. (Verginella 2006, 85–86) Podobno vlogo je v Gorici imelo društvo Skalnica, ki bo predstavljeno v nadaljevanju.

Števila in pomena slovenskih delavk v Gorici se je zavedala tudi italijanska politična elita, ki se je na to problematiko odzivala na različne načine. Ko je konec 19. stoletja proces nacionalizacije dokončno zajel tudi nižje sloje in s tem slovenske delavke, so se pričeli pojavljati pozivi k njihovi nado-

trgovina, ki je stopila s "slovenskega prizorišča", je obiskana vsaki dan kar najboljše samo od Slovenk in Slovencev iz mesta in z dežele! Slovenskega manufakturista, ki je zaveden mož ter kaj šteje med Slovenci, naj vzame vrag, Italijan naj živi, da se na tihem smeje v pest slovenskim svojim odjemalkam in odjemalcem! Večna sramota za vse tiste velike "rodoljube", ki so prodali slovensko trgovino Italijanu.«

- 9 Na nacionalno zavest goriških Slovencev je trkala celo tovarna mila: »Goriška tovarna mila. Narodno podjetje, edino te vrste. Ustvarjamo domačo obrt in industrijo, ker brez te bomo Slovenci za vselej le hlapčevali tujcem. Slovenske gospodinje! Poskušajte milo iz te domače tovarne!«

mestitvi z italijanskimi delavkami, kar pa v veliki meri ni bilo uresničeno. (Soča, 13. 10. 1900, 119)¹⁰ Na Češkem je nemška nacionalna in politična elita, podobno kot v navedenem primeru, pozivala nemške ženske, naj zaposlujejo nemške služkinje in ne čeških, da ne bi družinski člani prišli pod vpliv češkega jezika in kulture. (Judson 1996, 11) Po drugi strani pa si je italijanska politična elita prizadevala vključiti čim večje število slovenskih delavk v okvir italijansko govoreče skupnosti, med drugim tudi z različnimi mahinacijami, kar je bilo najbolj razvidno pri popisu prebivalstva v Gorici leta 1910.

Slovenke in popis prebivalstva v Gorici leta 1910

Tako slovenska kot tudi italijanska narodna skupnost v Gorici sta se zavedali pomena in števila ženskega dela prebivalstva. Ključno vlogo so zaradi številčne prisotnosti v mestu odigrale predvsem služkinje, perice in ostale delavke, zaposlene in živeče pri meščanskih družinah, ki so bile večinoma italijanske ali nemške narodnosti. Te poklicne skupine so bile v času popisov prebivalstva posebej izpostavljene, saj bi lahko v Gorici pomembno nagnile tehtnico v korist slovenske ali italijanske nacionalne skupine. Pomemben delež so predstavljale slovenske služkinje, ki so bile znotraj svoje poklicne skupine najštevilčnejše, če primerjamo njihov delež z Italijankami, Furlankami ali Nemkami, ki so opravljale ta poklic. Med njimi so prevladovale predvsem mlajše, večinoma samske

10 »Naši Italijani in dekle – V seji, katero je imelo italijansko društvo "Unione" pod predsedstvom dež. glavarja Pajerja, se je sklenilo napraviti v Gorici strogo italijanski urad za posredovanje deklških služeb. Italijanom se je s tem ugodilo vroči želji, kojo so gojili že od nekdanj in koji so dajali tudi v svojih listih odduška. Sedaj se lahko prične s sistematičnim preganjanjem naših deklet.«

ženske, ki so v mesto prišle iz okoliških vasi oz. podeželja. Izhajale so iz nižjih družbenih slojev. (Studen 1995, 151) Vprašanje jezika služkinj je postalo politično vprašanje, v katerega so se vključili predstavniki obeh najštevilčnejših narodnosti v Gorici. (Testen 2013b, 45) Mestne narodne elite zagotovo niso podcenjevale velikega števila slovenske služinčadi in njenega potenciala pri štetju prebivalstva. Analiza popisa določenih goriških ulic in trgov v letih 1880, 1890, 1900 in 1910, ki jo je opravila Petra Testen, je pokazala, da je znašalo število služabništva v povprečju 17–18 % celotnega prebivalstva. Okoli 90 % te služinčadi je bilo žensk, izmed katerih se jih je v času popisov za slovensko govoreče izreklo 35–40 %. (2010, 481–483) Podatki so zaradi izvedbe in ravnanja mestnih oblasti ter problematičnosti kategorije občevalnega jezika ob popisu vprašljivi in ne dajejo stvarne slike. Slovenskih delavk v Gorici je bilo po vsej verjetnosti še veliko več. (2013b, 45) V popisne pole so jih velikokrat vpisovali kar delodajalci sami, ti pa so bili v Gorici pretežno italijanske ali nemške narodnosti. (201) Problematika je bila stara vsaj toliko kot prvi popis, ki je vključeval rubriko občevalnega jezika, o čemer pričajo takratne objave v slovenskem časopisju: »Nek porenegačen glavni dopisovalec v Rim škilečega lista "L'Indipendente", ki je sedaj tudi glasilo goriških lahonov, je goriške (mestne) Slovence v dopisu iz Gorice od dne 4. t. m. prav grdo ter nesramno napadel. Jako ga veseli, da je ljudsko štetje pokazalo broj 14 tisoč (??) Italijanov in le 3 ½ tisoč Slovencev. "Pa kdo so ti Slovenci?" impertinentno vpraša mož, katerega zibelj je baje tekla tam pod goro Sv. Valentina (di la dell'aga). "Dekle, hlapci, vozniki so, pravi, in med temi nekaj uradnikov" – vse drugo mu je iz Napoletanskega, si misli. /... / Prvo bodi dopisunu v zobe povedano, da nas ne žali mnogo s tem, če imajo goriški lahoni potrebo slovenskih dekel in hlapcev; kajti znano je, da furlan ni za delo, – posebno pa goriški trgovci

furlana ali goričana tudi zastonj v službo ne vzamejo. In ravno naši slovenski služabniki, gospoda laška, so Vam pripomogli do števila 14 tisoč. Vrag naj vzame, če je le jeden goriških lahov, renegatov, izdajic itd. svojo deklo ali hlapca za "lingua usuale" (občevalni jezik) drugače nego italijansko vpisal; tem menj pa dopisnik onega dopisa v "Indipendente" svoje posle.« (Soča, 18. 2. 1881, 8) Tudi v času naslednjih popisov so se pojavljali podobni pozivi in opozorila, kako naj slovenske delavke ravnajo ob prihodu popisovalcev ali pri izpolnjevanju popisnih pol. Samovolja nemških oz. italijanskih delodajalcev pri navajanju občevalnega jezika svojih zaposlenih je bila pogosta praksa tudi v drugih deželah in celo v mestih z večinsko slovensko govorečim prebivalstvom. Tovrstne primere lahko najdemo tudi pri popisu leta 1910 v Ljubljani. (Studen 1995, 115–116)

Zaradi preteklih izkušenj pri popisih sta se leta 1910 slovenska skupnost in nadstrankarski odbor v Gorici posebej pripravljala že mesece pred izvedbo, posebno mesto pa je bilo znotraj diskurza o popisu namenjeno prav ženskam. Redno so jih vabili na shode in jih nagovarjali ter opozarjali na vse pasti, ki bi jih lahko pripravljali popisovalci ali delodajalci. »Na shod! – V nedeljo dopoldne se bo vršil v "Centralu" shod, ki se bo bavil z ljudskim štetjem zlasti v Gorici. Ljudsko štetje je velevažno v vsakem oziru; vsi Slovenci in Slovenke v Gorici morajo biti vpisani in vpisane kot Slovenci in Slovenke! Na shodu bo govora o važnosti ljudskega štetja zlasti v goriškem mestu. Zato je želeli najobilnejše udeležbe iz vseh slojev slovenskega mestnega prebivalstva. Kdor le more, naj pride na shod, zlasti delavski sloji in posli, izmed katerih jih hočejo Lahi največ vpisati za Lahe. – Agitirajte, da bo shod dobro obiskan.« (Soča, 29. 9. 1910, 111) Kot je razvidno iz navedenega članka, so delavstvu posvečali posebno pozornost.

V časopisju so za boljše razumevanje navajali primere, kako ravnati in se odzvati v primeru kršitev, kjer so bile posebej izpostavljene predvsem služkinje: »"Piccolo" navaja tudi čisto odkrito, kako se ima šteti služkinje v laških družinah. Pravi, da mora navesti oni jezik, katerega govori družina; to se pravi: slovenska služkinja v laški družini mora biti upisana za Lahinjo. Seveda je res, da občuje z laško gospodinjo laško, ali še to ne vedno, ker marsikatera laška gospodinja zna slovensko in s služkinjo tudi govori slovensko, toda vzemimo slučaj: da laška družina občuje s slovensko služkinjo le laško. Res je, da je občevalni jezik laški; ali radi tega ne sme iti v zanjko ter zapisati občevalni jezik laški, kajti če to stori, potem bo veljala za Lahinjo, dasi je Slovenka. Prišteta bo laškemu narodu, odvzeta slovenskemu. Ali po "Piccolovem" receptu se bodo ravnali Lahi ter bodo vse svoje slov. uslužbenke in uslužbenke upisali za Lahe. Tako požro ob novem ljudskem štetju brez dvoma na tisoče Slovencev!« (30. 8. 1910, št. 98) O pomenu služkinj veliko pove to, da so bile izpostavljene v resoluciji cesarsko-kraljevi vladi, ki jo je preko deželnega in državnega poslanca Josipa Fona oktobra 1910 poslal pripravljani odbor za ljudsko štetje. (4. 10. 1910, 113)

Skupaj z odborom so pri nagovarjanju goriških žensk sodelovale tudi ženske podružnice narodnoobrambne družbe svetega Cirila in Metoda in predvsem društvo slovenskih delavk v Gorici Skalnica. Slednje se je še posebej zavedalo problematike in razmer, s katerimi so se soočale delavke znotraj italijanskega ali nemškega jezikovnega okolja, v katerem so delale. (PANG 645, Zbirka fotokopij, t. e. 22, a.

e. 266, d. 4204)¹¹ Pod svoje okrilje je sprejelo služabnice, postrežnice, šivilje in druge delavke. Delovalo je v okviru katoliškega tabora z namenom pomagati delavkam različnih poklicev, predvsem služkinjam, da so si lažje organizirale svoje življenje v mestu, imele pravno in zdravstveno zaščito ter hitreje dobile službo. (Testen 2013a, 191–193) Čeprav se v pravilih ne omenja, se je društvo angažiralo tudi na področju narodne obrambe. V času popisa leta 1910 je v dvorani Central pripravilo shod za članice, ki se je »vršil ob številni udeležbi. Ker se ga predsednica gospica Abram radi boleznini mogla udeležiti, prečitalo se je nje pismo, v katerem bodri društvenice k vztrajnosti za društvo in k narodni zavednosti z ozirom na ljudsko štetje, ki se ima v kratkem vršiti. Nato je g. dr. Pavlica v eno uro trajajočem govoru pojasnjeval način in važnost ljudskega štetja. Govorila je tudi gospica Lutman, ki je obravnavala geslo: Ljubi svoj narod, ne sovraži bližnjega. Svoj govor, iz katerega je odmevala nežna ljubezen do slovenskega ljudstva, in do sv. cerkve, je končala z besedami: Slovenke smo, Slovenke ostanimo!« (Primorski list, 22. 12. 1910, 51) Tovrstni pozivi društva, ki naj bi imelo v času popisa okoli 500 članic (15. 12. 1910, 50), so zagotovo pomembno vplivali na dejanja, razumevanje in potek popisa pri slovenskih delavkah v Gorici.

Kljub pozivom in opozorilom slovenskim delavkam je že v začetku januarja 1911 postalo jasno, da je pri popisu prišlo do številnih nepravilnosti, ponarejanja in pritiskov s strani ob-

11 Ob ustanovitvi oktobra 1904 si je društvo zadalo »navajati društvenice k nraavnemu in krepostnemu življenju; gojiti verski čut; prirejati poučna predavanja in veselice; preskrbovati brezplačno službe društvenicam; podpirati in prehranjevati društvenice v slučajubolezni, nesreče, onemoglosti, slabosti in ko so brez dela ali posla. V ta namen bode društvo ustanovilo lasten dom.«

činskih popisovalcev in revizorjev. Za zagotovitev številčne prevlade enega od obeh nacionalnih taborov je bila določitev pogovornega jezika predvsem pri služinčadi ključnega pomena. (Testen 2013a, 204) Bojazni slovenskega pripravljalnega odbora za ljudsko štetje in javnosti so se uresničile. V slovenskem časopisju so se na dogodke nemudoma odzvali s številnimi članki, ki so opisovali ravnanje popisovalcev s Slovenkami. *Gorica* je 7. januarja 1911 zapisala: »Kako delajo iz Slovencev Lahe?– Poslušajte! Bilo je te dni v Gorici. Hišni posestnik Slovenec je dal najemniku, laškemu advokatu, polo, katero naj bi izpolnil za ljudsko štetje. Ko mu jo je laški advokat spet vrnil, je zapazil hišni posestnik, da je laški advokat zapisal njegovo služkinjo, Slovenko, za Italijanko. Šel je zaradi tega k njemu in mu rekel, da saj je njegova služkinja Slovenka in ne Italijanka. Laški advokat pa ga je zavrnil, češ, da ž njim govori služkinja italijanski in jo je dal celo poklicati pred se in jo vprašal, kaj je. Služkinja je odgovorila: “Slovenka sem”. “Kako govorite z menoj?” “Italijanski”, je rekla. – “Torej vidite – je rekel laški advokat – z menoj govori laški, ergo je njen občevalni jezik laški”. Mi pravimo: Ako bi bil ta advokat Turk in bi slovenska služkinja znala slučajno turški pa bi jo laški advokat zapisal kot Turkinjo. Tako nam odjedajo naše ljudi. Ni čudo, ako nas s takim postopanjem izkažejo polovico kolikor nas je.« (*Gorica*, 7. 1. 1911, št. 2) O podobnem dogodku je pisala tudi *Soča*: »Kako upisujejo Lahi slovenske služkinje. V neki družini imajo 2 služkinji; ena je domačinka, druga štajerka. Pri prvi so upisali občevalni jezik slovensko-laški, pri drugi nemško-slovenski. Kako jih bodo šteli? Tako da bo jedna veljala za Lahinjo, druga za Nemko – pa sta obe Slovenki!« (10. 1. 1911, 4) S številnimi članki so poleg ogorčenja nad popisovalci izražali tudi pohvale narodno zavednim ženskam, ki so se uprle tovrstnemu ravnanju. »Klobuk z glave pred tako zavedno slovensko služkinjo! – V neki laški družini

v Gorici služi Slovenka za kuharico. Ko je vprašala, kako so jo upisali v popisovalne pole za ljudsko štetje, jej je rekel gospodar, da je že vse v redu, da je vse jedno, če ona vidi ali ne popisovalno polo; služkinja je zahtevala, da jej morajo pokazati, kako so jo upisali, pa le niso hoteli. To je bilo zjutraj. Ker se niso udali, se je opogumnila in rekla: Prav, pa tudi jedli ne boste. In odšla je. Ko je bila ura 11. in služkinje ni bilo nazaj, so poslali po njo in jej na zahtevo dali popisovalne pole v roke; tam je prečrtala za njo napisani laški občevalni jezik ter upisala slovenščino, potem je skuhalo kosilo. Vsa čast taki zavedni Slovenki! Marsikateremu in marsikateri služi lahko za vzgled!« (10. 1. 1911, 4)

Niso pa bile vse nepravilnosti povezane le s Slovenkami. Lucia Selig se je magistratu že 4. januarja 1911 pritožila, da je v njeni nenavzočnosti popisni uradnik nepravilno zapisal, da njena družina govori slovenski jezik. (Marušič 2012, 81) Po izvedbi popisa so se številne Slovenke odzvale na pozive časopisja in se udeležile protestov proti nepravilnostim goriškega magistrata. V času revizije so bile pritiskov goriških občinskih uradnikov deležne predvsem ženske. »Hodijo okoli najrajše, kadar ni doma gospodarjev, da bi od žensk toliko lažje dosegli, da bi "popravili" pri tem in onem slovenski občevalni jezik.« (Soča, 17. 1. 1911, 7) Po poročanju slovenskega časopisja naj bi za doseg svojih ciljev do njih pristopali tudi agresivno: »Te dni je posetil "revizor" tudi družino tajnika odbora za ljudsko štetje g. Kende. Z gospo Kendovo je govoril le laško, ona le slovensko. "Revizor" je precej aroganten. Prišel je, ko g. Kende ni bilo doma. Prej je bil pri neki drugi družini; žena je prišla potem jokati h Kendovim, ker je bil revizor surov in je kričal, da v Gorici mora znati vsak laško! Govorite z revizorji samo slovensko. Vsako žaljenje, vsak pritisk pa naznanite takoj odboru za ljudsko štetje!« (24. 1. 1911, 10) Tovrstni zapisi

veliko povedo o pomenu slovenskih ženskih delavk tako za slovensko kot tudi za italijansko skupnost v Gorici.

Sklep

Popisi prebivalstva so v Gorici, podobno kot na številnih drugih večnarodnostnih območjih v državi, predstavljali prava bojišča, na katerih sta si slovenska in romanska skupnost poskušali zagotoviti številčno ugoden rezultat. Ni šlo le za številčno premoč, saj so popisi pomembno vplivali še na politični, ekonomski, izobraževalni in kulturni položaj v Gorici in deželi. Boljše razmerje je hkrati pomenilo tudi boljši izhodiščni položaj za uveljavljanje svojih pravic, kar je bilo pomembno predvsem za Slovence, ki so bili na marsikaterem področju v primerjavi z Italijani in deloma Nemci v podrejenem položaju. Ob tem sta predvsem slovenska in italijanska skupnost mobilizirali vsa razpoložljiva sredstva in svoje pripadnike, tudi ženske. Večmesečna priprava, ustanovitev pripravljalnega odbora in pozivi, ki so se pričeli obračati na slovensko skupnost v Gorici že poleti 1910, so bili posledica izkušenj, ki so jih Slovenci imeli iz prejšnjih popisov, ko so bili deležni številnih pritiskov mestnih oblasti. Omembe žensk so se v pozivih pojavljaje že od samega začetka in se s približevanjem popisa le še povečevale. Večina pozivov se je osredotočalo na določene poklicne skupine, v največji meri na služkinje. Pripravljalni odbor se je zavedal njihovega pomena in tega, da bodo zaradi svoje specifične družbeno-ekonomske vloge pod velikim pritiskom italijanskih ali nemških delodajalcev, pri katerih so živele. Ob tem ne gre zanemariti niti vloge takratnega časopisja, ki je slovensko javnost redno obveščalo o pritiskih, ki so jih bile deležne Slovenke v mestu. Članki so opisovali primere

ravnanja delodajalcev, popisovalcev in uporov Slovenk ob nepravilnostih v času popisa. Poleg tega se je časopisje na ženske obračalo s pozivi in navodili, kako ravnati v primerih nepravilnosti. Tako liberalno kot tudi katoliško časopisje se je v največji meri osredotočalo na služkinje, ki so, kot smo lahko ugotovili, predstavljale eno najštevilčnejših in najpomembnejših skupin znotraj mesta. Tudi pri člankih, povezanih z obravnavano tematiko, jih je številčno gledano največ namenjenih ravno tej poklicni skupini. Ženske so v času popisa prišle v središče tako slovenske kot tudi italijanske javnosti in si s tem vsaj za določen čas pomembno odprle pot v javni prostor.

Reference

Anderson, Benedict. 2003. Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana: Studia humanitatis.

Brix, Emil. 1987. Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918: problemi narodnostne statistike. Zgodovinski časopis 41, št. 2: 297–308.

Čermelj, Lavo. 1958. O ljudskem štetju v Trstu I. 1910: in memoriam dr. Josipa Wilfana. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Edinost 1880, 1893.

Gabršček, Andrej. 1934. Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. II. Ljubljana: Tiskarna Slovenija.

Gorica 1910, 1911.

Grdina, Igor. 2003. Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918. Ljubljana: Študentska založba.

Hobsbawm, Eric. 2007. Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost. Ljubljana: Založba *cf.

Hobsbawm, Eric. 2012. Čas imperija: 1875–1914. Ljubljana: Sophia.

Judson, Pieter M. 1996. The Gendered Politics of German Nationalism in Austria, 1880–1900. V: *Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-Disciplinary Perspectives*, 1–17. Ur. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes. Providence; Oxford: Berghahn Books.

Marušič, Branko. 2005. Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899. Nova Gorica: Goriški muzej.

Marušič, Branko. 2012. Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. V: *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja*, 77–86. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Marušič, Branko. 2013. Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. V: *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, besedni umetnosti, stavbarstvu*

in rastlinstvu Brd, 107–128. Ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek. Dobrovo: Občina Brda.

Melik, Vasilij. 1965. Volitve na Slovenskem: 1861–1918. Ljubljana: Slovenska matica.

Pahor, Drago. 1970. Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. V: Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969, 235–337. Ur. Vlado Schmidt. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.

Pletikosić, Ivica. 2012. Viri za preučevanje popisa prebivalstva v južnih deželah Cislajtanijske v letu 1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 37–46. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Pokrajinski arhiv Nova Gorica = PANG; PANG 645, Zbirka fotokopij, t. e. 22, a. e. 266, d. 4204.

Primorski list 1910.

Selišnik, Irena. 2008. Prihod žensk na oder slovenske politike. Ljubljana: Sophia.

Slovanski svet 1895.

Soča 1880, 1881, 1900, 1910, 1911.

Studen, Andrej. 1995. Stanovati v Ljubljani: socialnozgodovinski oris stanovanjske kulture Ljubljančanov pred prvo svetovno vojno. Ljubljana: ISH.

Studen, Andrej. 2012. Moderni avstrijski popisi prebivalstva 1857–1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 25–36. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.

Testen, Petra. 2010. Hišne pomočnice – žensko delo v mreži narodnih in socialnih odnosov na Goriškem v 19. in 20. stoletju. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.

Testen, Petra. 2013a. Plačano hišno delo, pravne norme in vsakdanja praksa: goriške služkinje v 19. in na začetku 20. stoletja. V: Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem, 185–212. Ur. Marta Verginella. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete; Studia humanitatis.

Testen, Petra. 2013b. Služkinje kot del slovenske narodne skupnosti na Goriškem ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja. V: Eliminacionizem in emancipacija: zbornik razprav, 45–51. Ur. Igor Grdina. Ljubljana: Založba ZRC.

Verginella, Marta. 2006. Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev. Ljubljana: Delta.

Vodopivec, Peter. 1994. Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). Zgodovina za vse: vse za zgodovino 1, št. 2: 30–44.

Vodopivec, Peter. 2006. Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan.

Vovko, Andrej. 1994. Mal položi dar: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918. Ljubljana: Slovenska matica.

Vovko, Andrej. 2004. Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918. Ljubljana: Založba ZRC.

Žitko, Salvator. 2012. Nacionalna in politična nasprotja v Istri in Trstu ob avstrijskih štetjih med letoma 1880 in 1910. V: Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja, 47–61. Ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša. Ljubljana: Založba ZRC.